

Абдразакова Г.Ш., Өсүкбаева А.

«СУУ» ЛЕКСЕМАСЫН КОНЦЕПТ КАТАРЫ ТАЛДООНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Абдразакова Г.Ш., Өсүкбаева А.

ОСОБЕННОСТИ АНАЛИЗА ЛЕКСЕМЫ «ВОДА» КАК КОНЦЕПТ

G.Sh. Abdrazakova, A. Osukbaeva

THE FEATURES ANALYSIS OF «WATER» AS A CONCEPT OF VOCABULARY

УДК: 894.7/25

Макалада «суу» лексемасы улуттук жана тилдик дүйнө сүрөтүнүн бирдиги концепт катары изилдөөгө алынат. Улуттук дүйнө сүрөтүндө «суу» концепти кандай билимдерге жана өзгөчөлүктөргө ээ экендиги каралат. Кыргыз тил илиминдеги тилдик каражаттар аркылуу «суу» концептинин маани-маңызы чечмеленип берилет.

Негизги сөздөр: дүйнөнүн концептуалдуу сүрөтү, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, тил, аң-сезим, полипарадигма, түшүнүк, коннотация.

В статье исследуется лексема «вода» как концепт единства национальной и языковой картины мира. Рассматривается концепт «вода» в национальной языковой картине, который владеет знанием и различием. Раскрывается сущность концепта «вода» посредством языковых средств кыргызского языкознания.

Ключевые слова: концептуальная картина мира, языковая картина мира, язык, сознание, полипарадигма, понятие, коннотация.

In this article lexeme "water" is investigated as a concept unity of national and language world picture. Concept "water" is examined in a national language picture, which owns knowledge and difference. The concept of "water" is opened through language of scientific Kyrgyz linguistics.

Key words: conceptual picture of the world, language picture of the world, language, consciousness, poly-paradigma, concept, connotation.

Ар түрдүү элдердин маданияттарында адамдардын жашоосунун маанисин түзгөн негизги, түйүндүү түшүнүктөр бар. Алардын бири – суу. Изилдөө максатына ылайык тилдик дүйнө тааным жана тилдик маданият таануу багыттарында аны «суу» концепти деп атайбыз. Суу, эң алды, элдердин көз караштарынын системасында табияттын бир бөлүгү катары каралат. Жаратылыштагы негизги күч катары суу ар түрдүү элдердин маданиятында ар кандай мазмундаштырылат.

Арийне, суу дүйнөдөгү бардык элдердин жашоосунун негизги булагы болуп эсептелгендей эле, кыргыздардын да жашоо ишмердигинин негизи болуп саналгандыктан, ал өмүрдүн, өнүгүп-өсүүнүн, мезгилдин агымынын символу катары кыргыз улутунун дүйнө таанымында өзгөчө мазмунга ээ. Этникалык маданиятта кыргыздардын активдүүлүгүндө, жашоонун маанисин аныктоодо суунун ролу өтө чоң. Демек, суунун кыргыз элинин жашоосундагы аткарган кызматын, кыргыз эли үчүн кандай маани-мазмунга ээ болуп келгендигин

аныктоо илимий жактан терең изилдөөлөрдү талап кылат. Бул азыркы учурда актуалдуу деп эсептелген антропоборбордук багыттагы когнитивдик лингвистика, лингвокультурология илимдерин өз кучагына алган дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө кеңири изилденүүгө муктаж. Андыктан дүйнөнүн улуттук жана тилдик сүрөттөрүндө суу түшүнүгүн концепт катары карап, ал жөнүндө жалпы билимдерди иштеп чыгуу кыргыз элинин башка элдерден өзгөчөлөнгөн дүйнө таанымын билдирери жана кыргыз тил илиминде баалуу натыйжаларды берери шексиз.

«Сууну» концепт катары кароодо алгач дүйнөнүн тилдик сүрөтүндөгү ордун аныктап алуу абзел. Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө суу жөнүндөгү маалыматтарды иштеп чыгуу башка илимий сүрөттөргө салыштырмалуу өтө кеңири мааниге ээ. Анткени анда тил илимине тиешелүү маалыматтар менен бирге эле башка илимдердин маалыматтарына, маселен, дүйнөнүн көркөм сүрөтүнө кайрылууга, илимге чейинки «карапайым» түшүнүктөрдү пайдаланууга да туура келет. Бул жагдай дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн илимий-теориялык, методологиялык ык-амалдарына таянуу менен ишке ашырылат. Дүйнөнүн тилдик сүрөтү химиялык, физикалык, географиялык ж.б. дүйнө сүрөтүнө катарлаш келбейт, тескерисинче, алардын келип чыгышына жана калыптанышына жол ачат. Анткени бүткүл адамзаттык жана улуттук коомдук-тарыхый тажрыйбаны өз кучагына алган тил аркылуу гана адам дүйнөнү жана өзүн түшүнүүгө жөндөмдүү. Суунун илимий дүйнө сүрөтүндөгү физикалык, химиялык, географиялык, философиялык ж.б. сүрөттөрдүн ар биринин изилдөө объектиси катары калыптанышына дүйнөнүн тилдик сүрөтү негиз болуп берген.

Дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө тил тарыхый жактан узак мезгилдерди камтыган маалыматтарды топтоп, сактап, улам кийинки муундарга жеткирүүчү бай казына болуп эсептелет. Ал белгилүү бир маданияттын материалдык жана руханий баалуулуктарын туюндурган маалыматтарды элге жеткирүүдө чоң жүктү алып жүрөт. Андыктан кыргыз элинин жашоосунда суу кандай кызмат аткарып келген? Кыргыздардын концептуалдуу дүйнө сүрөтүндө суу кандай мааниге ээ болгон? Суу түшүнүгүнүн маани-маңызын иштеп чыгууда кыргыздар кандай тилдик каражаттарды колдонушкан? Суу жөнүндө улуттук тилдик дүйнө сүрөтүндө бүгүнкү күнгө чейин кандай маалыматтар сакталып келет? Кыргыздардын дүйнө таанымында суу улуттук тилдик дүйнө сүрөтүнүн

чегиндеги өзгөчө белгилери менен жалпы тилдик дүйнө сүрөтүнө кандай өзгөчө түс, боёк берет? – деген ж.б. суроолор жаралат. Натыйжада, саналып кеткен суроолорго жооп берүү менен кыргыздардын улуттук дүйнө сүрөтүндө жана дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө “суу” жөнүндөгү жалпы билимдердин иштелип чыгуусуна шарт түзүлөт.

Кыргыз тил илиминде азыркы учурда ушул багыттагы илимий иштерди жүргүзүү жаңыдан колго алынууда. Тилге полипарадигмалык ыкманын негизинде мамиле жасоо, башка илимдердин маалыматтарына таянуу менен, “суу” концепти жөнүндөгү билимдерди алып чыгуу аракеттери жүргүзүлө баштады. Бирок бул багытта иштелген илимий иштер бар болгону менен, саналуу гана. Маселен, алардын бири катары Камардинова Уялхан Нурматовнанын “Суу” концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну” аттуу диссертациялык ишин эсептөөгө болот. Аталган диссертациялык иште суу жөнүндөгү химиялык, физикалык, географиялык, философиялык маалыматтар кеңири берилип, аларга байланыштуу терминдердин тилдеги орду каралган. Ошондой эле “суу” концептине когнитивдик лингвистика багытында түшүндүрмөлөр берилип алар тилдеги факты-материалдардын негизинде чечмеленет [2]. Бул диссертациялык иштен биздин илимий изилдөөбүз кескин айырмаланат. Кыргыздар ой казынасында сууну кандай элестетишкендиги, суу жөнүндө кандай концептуалдуу билимдерге ээ болушкандыгы, ал билимдерди тилдик каражаттары аркылуу кандай чагылдырышкандыгы илимий талдоодон өтөт. Кыргыз улуттук тилдик дүйнө сүрөтүнүн бирдиги катары “Суу” концептинин маани-маңызын тилдик каражаттардын жардамы менен чечмелөө максаты коюлат.

Суу. Суу агат, суусунду кандырат, кирди кетирет, жууп тазалайт. Байыркы түрк тилинде жана эстеликтеринде бул сөз суг жана сув түрүндө болгон. Ошону менен бирге “Огуз намеде” усуг түрүндө да айтылат. Суу түзсүз, жытсыз, суюктук [3, 206-207-б.].

Кыргыздар концептуалдуу дүйнө сүрөтүндө сууну кандай элестетишкен, түшүнүшкөн жана маалымат катары ишке ашырышкан? Бул суроону чечмелөөдө суунун төмөндөгүдөй өзгөчө белгилерин бөлүп түшүндүрүү талапка ылайык: Аң-сезимге сүрөт, элес катары чагылууда кыргыздардын дүйнө таанымында суу алгач кыймылдагы табигый күч катары төмөнкүчө кабылданат: а) Суу – агат (булак, сай, өзөн, шаркыратма, дарыя ж.б.). *Жети кабат жер астын, жарып чыккан аккан суу // Жер жүзүнө чайпалып, толкуп чыккан аккан суу // Кара тоонун боорунан, жарып чыккан аккан суу.* Аккан суунун кыймылын ой кутучасынды маалымат катары сактоодо жана аны иштеп чыгууда дүйнөнүн тилдик сүрөтүндө төмөндөгүдөй тилдик каражаттар колдонулат: “сызылып чыгуу”, “жарып чыгуу”, “тешип чыгуу”, “күрпүлдөө”, “шарпылдоо”, “шылдыроо”, “ташкындoo”, “толкундоо”, “чайпалуу”, “таштан-

ташка урунуу”, жай агуу, сызылып агуу, “бузуу”, “атырылуу”, “жалтыроо”, “жаркыроо” ж.б. өтмө, образдуу маанидеги сөздөр менен аккан суунун кыймылы элес катары маалымдалат. Кыргыздар дүйнө таанымында сууну кыймылына жараша да “шар аккан суу”, “жай аккан суу”, “ташкындаган суу” деп айырмалай билишкен. “Шар аккан суу гана таза болот” деп андай аккан сууну баалай билишкен. Мөңгүлөрдөн сарыгып келген сууларды “ак суу”, саздардан сарыгып келген сууларды “кара суу”, кумдуу, таштуу жердин алдынан чыккан сууну “булак” деп аташкан.

Суунун образы дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндөгү тилдик каражаттар аркылуу чагыларын тилдик факты-материалдар (макал-ылакаптар, көркөм сөздөр) менен бекемдеп турушкан. Кыргыз тилинде “*Суу ылдый агат, баатыр төр талашат*”, – деген макал бар. Чындыгында эле суу физикалык атайын күч талап кылынмайынча өйдө карай агышы мүмкүн эмес. Жер астынан өйдө карай атырылып чыгышы мүмкүн, бирок акканда, ал өйдөдөн ылдый, төмөн карай агат. Бул – табияттын мыйзам-ченемдүүлүгү. Бул жерде суунун кыймылы жөнүндө түз гана маани берилип жатат. Ал эми ага каршы антонимдик катышты түзүп, өзгөчө образдык маанини берип турган фраза – “*баатыр төр талашат*”. Ылдыйга карай багытталган кыймыл жеңил-желпи, оңой ишке ашат. Ал эми өйдөгө багытталган кыймыл өтө көп күчтү, кыйынчылыкты, ар кандай тоскоолдуктарды (маселен, бет алды урган шамалды, жаанды, карды ж.б.) жеңүүнү талап кылат. Мындай кыймыл баатырдын образы менен ассоциацияланып, анын күчтүүлүгү, кыйынчылыктарды, тоскоолдуктарды жеңе билген өжөрлүгү, беттегенин бербей, максатына, жеңишке жетери, жеңиш ага ийгилик алып келери, бийиктикке жеткирери кыйыр, образдуу туюндурулуп коннотациялык маанини бере алган. *Төр* – деген түшүнүк кыргыз тилинде ылдый деген сөзгө антонимдик катыш түзүп турат да, “*бийиктик*”, “*өйдө жак*”, “*алды жак*” деген маанилерди берет. Андыктан кыргыздардын дүйнө таанымында кадыр-баркка, сый-урматка ээ болгон, элдин ишенимин актаган адамдар жана улуу же конок адамдар ар дайым кандай орунда болбосун өйдө, алдыга, башкача айтканда, төргө өтүшөт. Бул кыргыз менталитетиндеги улууну урматтаган сыйкорлукту, меймандостукту, кадырлап, барктоону ата-бабаларыбыздан бери келе жаткан руханий байлык катары эсептөөгө болот.

б) Суусунду кандырат: *Ар ким ичсе кубанып, Маза кылган аккан суу // Жер ааламдын баарысын багып чыккан аккан суу.* Демек, суу ичимдик катары таза, тунук, ширин, таттуу, балдай ж.б. сапат-касиеттерге ээ. Элдин ичкенге эң жакшы, таза деп баалаган суусу булактын суусу болгон. “*Суунун ээси булак*” же “*суу атасы булак*”, “*элдин даңкын коногу чыгарар, жердин баркын булагы чыгарар*” деген макалдар ошондон улам келип чыккан. Ошондуктан ар бир жердеги булактарга карап эл жашаган

жерлерине *Миң-Булак, Жол-Булак, Ак-Булак, Сары-булак, Тогуз-Булак, Ой-Булак, Талды-Булак, Жылуу-Булак, Үч-булак, Бар-Булак, Шор-Булак* ж.б деген аттарды коюшкан.

Элибизде *“булак көрсөң көзүн ач”* деп айтылган ой бар. Айтылган ойдун артында концептуалдуу маалымат камтылган. Ар бир жолоочу жол жүрүп баратканда кезиккен булагына токтоп, чеке, белин тазалап кетүү соопкерчилик же моюндагы парз деп эсептешкен. Кайсы элдин аймагындагы булакка ыпластык менен мамиле жасалса, билимсиздиктин, акылсыздыктын, шалаакылыктын белгиси деп жыйынтык чыгарылган. Демек, *“көзүн ач”* деген өтмө маанинин артында *“суу ичкен булагыңды булгаба”, “суу ичкен кудугуңа түкүрбө”, “ага аяр мамиле кыл”, “сакта”, “тазалап тур”, “тегерек четин булгаба”, “табигый байлык – сага берилген байлык” “жаратылыш менен таттуу мамиледе бол”* деген сыяктуу коннотациялык маанилер камтылган.

Дүйнөнүн кыргыз тилдик сүрөтүндө “суу” – бул концепттин түзүмүнө кирген атоо маанисине ээ лексика-семантикалык бирдик. Анын түз жана өтмө маанилери кыргыз тилиндеги сөздүктөрдө кеңири берилет. “Суу” лексемасынын сөздүктөрдөгү мааниси менен кыргыздардын турмуштук тажрый-

баларынын жана кагылышууларынын ортосундагы байланыштар контекстуалдык маанисине ылайык көптөгөн сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр, ар кандай көркөм тексттер аркылуу “суу” концептинин маани-маңызын чечмелөөдө кызмат аткарат. Демек, “суу” концептинин маани-маңызын аныктоодо номинативдик мааниге ээ түшүнүктөрдүн метафораланган, коннотативдик маанилерин кыргыз тил илиминдеги тилдик каражаттар (макал ылакаптар, учкул сөздөр, фразеологизмдер, уламыштар, көркөм тексттер ж.б. тексттер) аркылуу талдоо милдети биринчи планга чыгат.

Адабияттар:

1. Замалетдинов, Р.Р. Национально-языковая картина татарского мира: дис. ... д-ра филол. наук. – Казань, 2004. – 499 с.
2. Камардинова У. Н. “Суу” концептинин когнитивдик-тилдик мазмуну: фил. ил. канд. дис. – Ош, 2014. – 182 б.
3. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Фрунзе, 1988. – 260 б.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: Тетра Системс, 2004. – 256 с.
5. Роль человеческого фактора в языке // Язык и картина мира / отв. ред. Б.А.Серебренников. – М., 1988. – 244 с.

Рецензент: к.филос.н. Асанов Ж.К.